

نگاهی به تفسیر الجواهر

محمدجواد رضایی^۱

چکیده

در دورانی که محافل خردگرایی، پایان عصر دین را اعلام می‌کرد، مردی در مصر به پا خواست که با واکنش‌های پرشور خود، ایده‌ها و نظریه‌های خود را در قالب دو موضوع مهم ارائه داد. احساس و عواطف درونی خود را در برابر زیبایی‌ها طبیعت که جلال آفریننده را می‌سراید و با این دیدگاه شگفتی‌های طبیعت و عجایب خلقت را به رخ همگان می‌کشد، و از طرفی احساسات درونی خود را با بازتاب دفاعیات دینی معاصر، بسان یک اندیشمند ظاهر کرد که می‌خواست، ریشه همه کشفیات علمی نوین را در قرآن بیابد؛ نگرشی که در همه کشورهای اسلامی مطرح بود. اما چه شد که امروز نمی‌توان از تفسیر علمی قرآن یعنی آن تفسیری که به دنبال یافتن ریشه تمام دانش‌ها در قرآن بود، سخن گفت و چرا مورد انتقاد اکثر علما اسلام قرار گرفت؟ که این مطلب مورد توجه ما قرار گرفته است.

کلیدواژه‌ها:

طنطاوی، تفسیر علمی، قرآن کریم

درآمد

علمای اسلام در طول تاریخ مدافع اسلام بودند و خود را یگانه وارثان دین پیامبر اسلام ﷺ می‌دانستند که از کیان اسلام با تمام وجود دفاع کنند و جلوی هرگونه تجاوز متجاوزان و ستمگران را بگیرند و نگذراند که به اسلام صدمه وارد کنند و خود را در مقابل هرگونه تجاوز

۱. دانش‌پژوه مقطع ارشد تفسیر و علوم قرآن.

آماده می‌کردند چه این دفاع از سرزمین و جغرافیا اسلام بود و یا دفاع از تمدن پرافتخار اسلام و فرهنگ ناب محمدی صلی الله علیه و آله بوده است.

از آن طرف دشمنان اسلام هم ساکت ننشستند و هر چه توان داشتند سعی کردند به اسلام صدمه وارد کنند و نام اسلام را محو کنند و از هر طریقی کوشیدند که این نیت شوم خود را پیاده کنند؛ اما اسلام با وجود علمای هوشیار و آگاه و متعهد در هر عصری، در مقابل آن‌ها موضع متناسب اتخاذ کردند و نگذاشتند آن‌ها به نیت پلید خود برسند.

در تاریخ یکی از حملات شدیدی که علیه اسلام و مسلمانان شد، دوره تمدن جدید بود که در اروپا به وجود آمد. تمدنی که با از بین بردن دین و مذهب به وجود آمد و دین را افیون ملت‌ها معرفی کرد؛ معلوم بود که این طرز تفکر دیر یا زود به سراغ مسلمانان هم خواهد آمد. لذا، علما و دلسوزان اسلام خود را در مقابله این حمله فرهنگی و ضد دینی آماده کردند و باتمام قوا به پا خواستند تا جلو این تفکر دین‌سوز را بگیرد.

یکی از کسانی که سخت تحت تأثیر کشفیات جدید قرار گرفت و دل‌سوزانه به پا خاست و مسلمانان را علیه این طرز تفکر تشویق و ترغیب نمود شیخ طنطاوی بن جوهری بود. وی شمشیر دو لبه‌ای بر دست گرفت که یکی حس ستایش صنع آفریدگار را برانگیزد و از طرف دیگر همین حس در خطر سرکوفته شدن طغیان تفصیلات علمی است که انسان‌ها را منحرف می‌سازد و شناخت واقعی را مانع می‌گردد و چنین حمله سنگین از طرف محافل خردگرایان، پایان عمر دین را اعلام می‌کرد و او به مقابله با این رویداد برخاست و رویاروی آنان ایستاد و چنین پیام داد: که‌ای مسلمانان، در پی یادگیری علوم طبیعی و علوم دینی باشید که قرآن هر دو را خواسته است و بلکه عنایت قرآن به علوم طبیعی بیشتر از علوم دینی است. پس چرا از آنچه بایسته تقدیر است اعراض کرده و هر آنچه مؤخر آورده، روی آوردید؟^۲ و با این طرز تفکر تفسیر الجواهر را به رشته تحریر درآورد؛ تفسیری که روزگاری در مجامع علمی به‌شدت مورد توجه قرار گرفت. نگرش علمی مؤلف به تفسیر آیات قرآن در آن روزگاران از آن اثری تأمل‌برانگیز و مورد توجه عالمان ساخت، هر چند به تدریج رنگ باخت و ازدیدها افتاد و بدین ترتیب ما هم چند سطری درباره این تفسیر با رویکرد علمی، با این سؤال که آیا معیارهای تفسیر علمی در آن مراعات شده است؟ یا همان موسعه‌ای است که بعضی‌ها درباره این تفسیر گفته‌اند.

۲. طنطاوی، الجواهر فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۷.

کلیات

مفهوم‌شناسی (تفسیر علمی)

ان التعريف الاقرب اليان يكون جامع مانعا ان يقال: المراد بالتفسير العلمى هو اجتهاد المفسر فى كشف الصلة بين آيات القرآن الكريم الكونية و مكشفات العلم التجربى على وجه يظهر به إعجاز للقرآن و يدل على مصدره و صلاحيته لكل زمان و مكان؛ تعريفى كه به جامع و مانع نزدیک‌تر است این است كه گفته شود مراد از تفسیر علمی همان كوشش و تلاش مفسر است در كشف آيات هستى‌شناس قرآن كريم و اكتشافات علم تجربى است، به‌گونه‌اى كه اعجاز قرآن آشكار شود و بر مصدرى‌ات قرآن كريم وصلا حینش برای هر زمان و مكان دلالت كند.^۳ در تعريف ديگر آمده است: تفسير همان برداشتن حجاب از چيز است و در مورد قرآن، روشن كردن نکات مشکل در الفاظ، معانى و اهداف يك آيه را تفسير گویند و مراد از تفسیر علمی همان توضیح دادن آيات قرآن بوسیله علوم تجربى است.^۴

تاریخچه

خورشید اسلام در سرزمین عربستان طلوع کرد و اعراب آن سرزمین را كه تعداد افراد باسواد آن‌ها، از تعداد انگشتان تجاوز نمی‌کرد به علم و دانش دعوت کرد و قرآن را به‌عنوان معجزه معرفی نمود. قرآن با دعوت به تفکر و تعمق در آيات الهی، خلقت آسمان‌ها، و زمین و.... مردم را از خواب غفلت بیدار کرد. مسلمانانى كه با فتوحات عظیم در قرن اول هجرى به سرزمین‌های تازه‌ای دست‌یافته بودند، هر روز با افكار نو و ادیان دیگری آشنا می‌شدند. با فروکش كردن نسبی جنگ‌ها، تبادل فرهنگی بین اسلام، ادیان و تمدن‌های ایران، روم و یونان آغاز شد و ترجمه آثار دیگر ملل، در دوره هارون الرشید و مأمون شدت گرفت.

و بالتیجه تفسیر علمی در قرن دوم هجرى جای خود را به‌عنوان يك روش تفسیر قرآن باز کرد و بسیار از مفسران، فلاسفه، متكلمان و محدثان به آن روی آوردند. در يك قرن اخیر در جوامع اسلامی، توجه بیشتری به این روش تفسیر شد، تا آنجا كه بسیاری از روشنفكران و



۳. فهد رومی إتجاهات التفسیر فى قرن الرابع عشر، ج ۲، ص ۵۴۹.

۴. درآمدی بر تفسیر علمی قرآن، ص ۲۷۴.

مفسران و حتی متخصصان علوم تجربی هم به تفسیر آیات بوسیله علوم تجربی روی آوردند، هرچند هدف هر گروه با یکدیگر متفاوت است.^۵

معیارهای تفسیر علمی

۱. تفسیر باید به وسیله علوم قطعی صورت گیرد، زیرا قرآن با علم قطعی (که به قطع عقلی برمی گردد) معارضت ندارد، بلکه قراین قطعی «عقلی و نقلی علمی» برای تفسیر قرآن لازم است.^۶

۲. مرتبط بودن قانون علمی و آیه مورد نظر از شرایط مهم تفسیر علمی مقبول این است که آیه مورد بحث با قانون علمی عرضه شده مرتبط باشد و این مستلزم اطلاع کامل از تفسیر قرآن و آگاهی وافیه از آن قانون علمی است. اینکه به هر مناسبتی یا بدون هیچ ارتباط تنها با اشاره ای سطحی و کنایه، آیه ای را حمل بر قانون علمی کنیم صحیح نیست.^۷

۳. دلالت ظاهر آیه قرآن بر مطالب علوم تجربی مورد نظر، روشن باشد و تحمیل بر آیه صورت نگیرد؛ یعنی در تفسیر علمی باید تناسب ظاهر آیه با مسائل علمی همخوانی داشته باشد و نیاز به تحمل نظر بر آیه نباشد.^۸

۴. استفاده از گونه صحیح تفسیر علمی؛ یعنی استخدام علوم در فهم علوم و تبیین و تفسیر قرآن، و پرهیز از گونه های ناصحیح همچون استخراج علوم از قرآن و تطبیق و تحمیل نظریه های علمی بر قرآن.^۹

زندگی نامه شیخ طنطاوی

شیخ طنطاوی بن جوهری مصری در سال ۱۳۸۶ در روستای عوض الله حجازی در مصر سفلا در منطقه شرقیه و بسیار نزدیک به ویرانه های لابوبایست، باقیمانده از دوره فراعنه و در چند کیلومتری جنوب شرقی شقایق متولد شد.

۵. همان، ص ۲۷۸

۶. همان، ص ۲۸۳

۷. سیر تدوین و تطور تفسیر علمی قرآن، ص ۵۹.

۸. رضایی اصفهانی، محمدعلی، منطق تفسیر قرآن، ج ۱، ص ۷۸.

۹. همان، ص ۷۹.

وی در ابتدا نزد پدر و عمویش درس خواند، سپس به مدارس دولتی رفت و پس از اتمام تحصیل در مدارس دولتی به الازهر رفت و مشغول تحصیل در علوم جدید شد. زبان انگلیسی را خوب فراگرفت. او در سال ۱۳۸۵ هـ ق در قاهره درگذشت.^{۱۰}

آثار طنطاوی

مهم‌ترین آثار او عبارتند از: الجواهر فی تفسیر القرآن، النظام والاسلام، التاج المرصع، نظام العالم والامم، این الانسان، اصل العالم، الحکمة والحکما، الفوائد الجواهریه فی الفرق النجویه.^{۱۱}

اهمیت قرآن نزد طنطاوی

هنگامی که جوان بودم ایده و نظری در قرآن نمی‌دیدم؛ زیرا بی‌آنکه در آن بیاندیشم و تأمل کنم، آن را از برآمخته بودم. به کسانی که می‌گفتند قرآن به دانستن فرامی‌خواند، به چشم بد می‌نگریستم و آنان را دروغ‌گو می‌پنداشتم. اما بعداً که به دنبال علم و دانش رفتم دیدم که قرآن بر اندیشیدن فرامی‌خواند و مدرسه‌ای نیست که تنها الفبا را در آن بیاموزیم.^{۱۲}

طنطاوی برای اینکه جایگاه قرآن کریم را در مصر مشخص کند، چنین بیان می‌دارد: می‌بینیم که در مصر مسلمانان جایگاه والایی برای قرآن در ضیافت‌های عروسی و ختان پسران قائل‌اند. هنگامی که نوزاد نخستین فریاد را برمی‌دارد و یا زمانی که کسی می‌میرد، خواندن قرآن اهمیت ویژه‌ای دارد؛ می‌بینیم که افرادی برای خواندن قرآن در مراسم ختان اختصاص یافته و در ازای آن مزد معینی دریافت می‌نمایند و در ادامه با تأسف چنین بیان می‌دارد که: آیا تأسف‌آور نیست که امروز می‌بینیم مسلمانان در مصر یا کشورهای نظیر آن، قرآن را تنها به خاطره‌ها می‌سپارند و شب آن را با شتاب قرائت می‌کنند؛ درحالی که قرآن نازل شده تا آن را همچون موضوعی برای اندیشیدن و تأمل بگیریم.^{۱۳}

طنطاوی و علوم جدید

طنطاوی به شدت خواستار مسلح شدن مسلمانان به علوم جدید بود تا بدین ترتیب در برابر تمدن مهاجم غرب، قدرت دفاع از قرآن و اسلام را داشته باشند. او معتقد بود مسلمانان باید

۱۰. سیر تدوین و تطور تفسیر علمی قرآن، ص ۱۸۷.

۱۱. همان ن.

۱۲. طنطاوی الجواهر، جلد ۶، ص ۱۰۲، به نقل از آینه پژوهش، ش ۶۳، ص ۲۸۶.

۱۳. همان، ص ۲۸۷.



اختلاف را کنار گذارند و با تمسک جستن به علوم جدید خدا را بشناسد. وی دریکی از مقالات خود به نام «القرآن و العلوم العصریه» نوشته است: ای مسلمانان من شما را به کتاب خدا و سنت رسولش دعوت می‌کنم تا با عقل صحیح و رأی برتر در آن دو دقت و تأمل کنید. همه را دعوت می‌کنم از مردم آسیا، چینی‌ها، هندوها، افغان‌ها، مالزی‌ها، ساکنان جزایر هند شرقی، عرب، فارس و ترک، آفریقایی بربر و ساکنان صحرای کبرا و اهالی سودان، هم‌چنین ساکنان اروپا و روسیه، همه را به اتحاد دعوت می‌کنم تا در دنیا و آخرت از عیب نجات یابید.^{۱۴}

در جای دیگر می‌گوید: ای مسلمانان دو چیز کم دارید، اتحاد و علوم؛ اگر به این دو مجهز شوید وعده الهی به جانشینی در روی زمین برای شما محقق می‌شود.^{۱۵}

طنطاوی شأن و منزلت علوم طبیعی را تا آنجا بالا می‌برد که می‌گوید: این همان علوم توحید است. این همان علوم دین است این همان حب خداوند است، این همان رسیدن به خداوند است، این همان پیشرفت ملت‌هاست. دوستی خداوند خشیت از او، ترقی ملت‌ها در دنیا و برتری مقام آن‌ها در آخرت و رسیدن و رؤیت خداوند و بهره بردن از نظر در وجه الهی، تمام این‌ها با این علوم امکان‌پذیر است.^{۱۶} و در جای دیگر چنین بیان می‌دارد: به نظر من رواج و گسترش اسلام در آینده به‌ویژه از طریق جهاد علمی تحقق خواهد یافت؛ زیرا در عصر حاضر سلاحی که همه راه‌ها را می‌گشاید دانش است.^{۱۷}

شیخ طنطاوی این اعتقاد را پذیرفته بود که شناخت قرآن بدون بهره‌گیری از دانش نو ممکن نیست و به‌صراحت تمام بیان می‌کند: محال است که مسلمانان از قرآن بهره بگیرند؛ مگر آنکه از همه دانش آگاهی یابند.^{۱۸}

وی نتیجه عدم توجه به علم روز را چنین بیان می‌دارد: اگر مسلمانان به این توصیه عمل نکنند، طوفانی مانند آنچه بر سر قوم عاد و ثمود فرود آمد آنان را خواهد درنوردید و ظهور بمب‌افکن‌های غول‌پیکر معاصر می‌تواند هشدار از چنین طوفانی باشد.^{۱۹}

۱۴. طنطاوی، القرآن و العلوم العصریه، ص ۴ به نقل از کتاب سیر تدوین و تطور تفسیر علمی قرآن، ص ۱۸۸.

۱۵. همان، ص ۱۱.

۱۶. طنطاوی، الجواهر فی تفسیر القرآن، ج ۱۷، ص ۱۷، ترجمه، دکتر ناصر رفیعی؛ سیر تدوین و تطور تفسیر علمی قرآن، ص ۱۸۹.

۱۷. همان، ج ۹، ص ۲۰ به نقل از آینه پژوهش، ش ۶۴، ص ۴۰۳.

۱۸. همان، ج ۸، ص ۱۸۲.

۱۹. همان، ج ۱، ص ۸، ص ۳۹۰.

شیخ طنطاوی درجایی دیگر علت استثمار مسلمانان را جهالت آنها می‌داند و چنین بیان می‌کند: استعمارگران بهترین بازار استثمار را در کشورهایی می‌یابند که در جهالت غرق شده‌اند و استعمارگران با توسعه و گسترش جهالت، مانع بیداری و پیشرفت آنان می‌شوند و در اجرای این هدف خود از برخی رهبران دینی در کشورهای تحت سلطه نیز بهره می‌گیرند و این همان غفلت مسلمانان از اهمیت علوم است که موجب به خواب رفتن آنان شده و کشورهایشان استیلای دیگران قرار گرفته‌اند.^{۱۹}

معرفی تفسیر الجواهر (طنطاوی)

آیت‌الله معرفت: این تفسیر مشهورترین اثر تفسیر علمی فراگیر دوره معاصر، نوشته شیخ طنطاوی بن جوهری است. الجواهر در ۲۵ جلد به‌اضافه یک جلد پیوست که به گفته وی می‌خواسته است در آن برخی از بدایع هستی را که در تفسیر نیآورده را روشن کند. این تفسیر اولین و تنها تفسیر کاملی است که با نگرش علمی به‌طور گسترده تدوین شده است.^{۲۰}

طنطاوی هنگامی که در سال ۱۹۲۳ اثر عظیم خود (تفسیر؛ شامل بیش از شش هزار صفحه در قطع رحلی است) را آغاز کرد، مایه‌های بسیار از آن در ذهن خود آماده داشت و بسیار از ایده‌هایی که بر کاغذ می‌آورد، همان بود که سالیان دراز در اندیشه خود آفریده و پرورده بود. تفسیر طنطاوی همان ترتیب کلاسیک قرآن را - آغاز تا پایان - دنبال می‌کند، اما او هر واژه و آیه را با دقت - آن‌چنان که رسم مفسران کلاسیک است - تجزیه و تحلیل نمی‌کند، بلکه هر سوره را به چندین بخش بزرگ تقسیم می‌کند.

سپس برای هر بخشی، ابتدا نص آیات را می‌آورد و آنگاه برای واژه، یا جزئی از جمله شرحی موجز ارائه می‌دهد و به دنبال آن شرحی گسترده و بسیار متنوع ذکر می‌کند، بدین گونه که یک جمله یا یک ایده را مطرح می‌سازد سپس به توضیح و تبیین آن می‌پردازد. گاهی احادیثی نقل می‌کند یا بخش‌هایی از یک متن کلاسیک اسلامی یا از آثار اروپائیان و یا از مقالات، نشریات و یا مجلات و یا صفحاتی از کتاب‌های پیشین خود را می‌آورد و به آن‌ها استشهاد می‌کند و در برخی مجلدات آن، تصاویر، گرامرها و نمودارهایی با موضوعات مورد بحث ارائه می‌دهد. گاهی خاطرات شخصی را نقل می‌کند و خواننده را گاهی تشویق و گاهی باز خوست می‌نماید. خطاب او متوجه عموم مسلمانان است و یاطبقه‌ای از آنان است. در

۱۹. همان، ج ۲۶، ص ۲۶۱.

۲۰. محمدهادی معرفت، تفسیر و مفسرون، ج ۲، ص ۴۷۷.



بعضی صفحه‌ها، حکایت‌ها و لطیفه‌هایی بسته به موقعیت نقل می‌گردد و در مواردی نوشته‌های او به صورت یک جلسه بحث و مناقشه در می‌آید و در مواردی دیگر، نوشته‌های او (به مقالات کلاسیک) که در ادبیات عربی بسیار مشهور است شباهت می‌یابد.

خلاصه آنکه اگر فاجعه‌ای برجهان نازل شود و اگر باستان‌شناسان آینده در طی هزاران سال چیزی به جز تفسیر شیخ نیابند، در آن متنی خواهند یافت که بتواند کنج‌کاوی آن‌ها را تحریک کند و وجود تمدنی پیچیده در آغاز قرن بیستم را به آنان نشان دهد.^{۲۱}

نتیجه: خواننده‌ای که این تفسیر را می‌خواند، آن را همچون یک سیلاب لبریز می‌یابد که هرچه در مسیر خود می‌یابد می‌تواند بردارد و با خود روان سازد.

هدف و انگیزه طنطاوی از این تفسیر

طنطاوی هدف و انگیزه‌های خود را از نگارش این تفسیر چنین بیان می‌کند: از امت اسلامی، کسانی را که در کلیه شعب علوم از کشاورزی و پزشکی و معدن شناسی و حساب و هندسه و نجوم و نظایر آن به پایگاهی فراتر از فرنگان برکشند و چرا نه؟ حال اینکه در قرآن آیات مربوط به علم ۷۵۰ افزون‌تر است و آیات صریح احکام که مربوط به عقل است از ۱۵۰ بر نمی‌گذرد. در این تفسیر آنچه را که محل نیاز مسلمانان است از احکام و اخلاق و شگفتی‌های آفرینش گردآورده‌ام و از غریب علوم و عجایب خلق، بسا چیزی در آن درج کرده‌ام تا برای زن و مرد مسلمان شوق‌انگیز باشد و آنان را به کسب آگاهی از حقایق آیات روشن کتاب تکوینی الهی که در عالم جانداران و گیاهان و زمین و آسمان عیان است، وادارد و این خواننده هوشیار که این تفسیر تحفه ربانی و اشارات قدسی و بشارت و رمزی است که به نگارنده الهام شده است و دل بر این بسته که به زودی مردمان، شأن این تفسیر را خواهند شناخت و این اثر از اسباب ترقی مستضعفان زمین خواهد شد.^{۲۲}

روش تفسیر طنطاوی

خلاصه شیوه تفسیر طنطاوی چنین است:

۱. او ابتدا به تفسیر لفظی، شرح مفردات و ترجمه ساده و در حد فهم آیات می‌پردازد.

۲۱. آینه پژوهش، ش ۶۳، ص ۲۹۴.

۲۲. سیر تدوین و تطور تفسیر علمی قرآن، ص ۱۹۰.

۲. تأثیر عمیق از شیوه تفسیر علمی دارد به گونه‌ای که در سراسر تفسیر خود سعی می‌کند آیات قرآن را با نظریه‌های علمی تطبیق دهد و نظریه‌هایی را از قرآن استخراج کند.
۳. تفسیر خود را پر از تصاویر مختلف از مناظر طبیعی و حیوانات و گیاهان کرده است و با استناد به مباحث علمی و تصویری سعی می‌کند چهره‌ای کاملاً علمی از قرآن ارائه دهد.
۴. به همین دلیل به کلمات اندیشمندان غربی بسیار استناد می‌کند.
۵. به مسائل شبه‌علمی و فراروان‌شناسی، نظیر توحید، تعلیل هیپنوتیزم و احضار ارواح بسیار توجه دارد.
۶. در تفسیر علمی گاه چندان پیشی می‌رود که از رعایت جوانب شرع غافل می‌شود.
۷. از کتاب عهد قدیم، انجیل و تورات نقل قول بسیار دارد.
۸. به شرح آیات اخلاق می‌پردازد و مباحثی اخلاقی و عرفانی ارائه می‌کند.^{۲۳}

ارزیابی تفسیر طنطاوی

تفسیر ایشان بیش از اینکه پذیرفته شود، نقد شده است به گونه‌ای که بعضی گفته است این تفسیر نزد بسیار از اندیشمندان اسلامی مقبول نیفتاده و خشم و اعتراض و مخالفت آن‌ها را برانگیخت. ما به طور اختصار دیدگاه چند تن از شخصیت‌های بزرگ اسلامی را مطرح می‌کنیم.

محمدحسین ذهبی: الجواهر، دایره المعارف علمی است که در آن از هر علم و فنی به مقدار زیاد سخن گفته شده چنان که تفسیر فخر رازی چنین توصیف شده است که در آن همه چیز است به جز تفسیر، بلکه جواهر شایسته‌تر است به این توصیف.^{۲۴}

احمد حنفی: گر چه من تلاش پاک و صادقانه استاد مرحوم طنطاوی را در کتاب تفسیرش ستایش می‌کنم، لکن وی در بیان علوم مختلف زیاده‌روی کرده تا آنجا که از حدود معانی آیات تجاوز نموده است.^{۲۵}

فهد رومی: طنطاوی علاوه بر توضیح بسیار در اباحت علمی، تصاویر فراوانی از افلاک، سیارات، خوشبید، ماه، سدیم، ابرها، درختان، سنگ‌ها، حیوانات، حشرات و ماهی‌ها و ... به سخنان شرق و غرب و قدیم و جدید در تفسیرش استشهاد می‌کند، هم‌چنین به انجیل برنابا، جمهوریات اخوان الصفاء، کتاب هزار و یک‌شب، کلیله و دمنه، و جملات و جراید عربی و غربی

۲۳. همان.

۲۴. التفسیر وا لمفسرون، ج ۲، ص ۵۵۶، ترجمه، دکترناصر رفیعی سیر تدوین و تطور تفسیر علمی قرآن، ص ۱۹۱.

۲۵. دکترناصر رفیعی سیر تدوین و تطور تفسیر علمی قرآن، ص ۱۹۰.



استشهاد می‌نماید. او شواهد عجیب دیگری از خواب مغناطیسی (هیپنوتیزم) احضار ارواح، حساب جهل و بحث‌های عجیبی در سور می‌آورد. خلاصه اینکه حق همان است که گفته‌اند در آن همه چیز است جز تفسیر.^{۲۶}

ژاک ژمیه: تا آنجا که می‌دانیم منبع اطلاعات شیخ طنطاوی کتاب‌های راهنمای درسی و یا کتاب‌هایی است که باهدف اشاعه آگاهی‌های علمی در میان عامه نوشته شد و شیخ از نویسندگان آن‌ها نام می‌برد. برخی از اطلاعات است که معلمان در اختیارش قرار دادند یا آن‌ها را در نشریات و مجلات خوانده و برگرفته است به کرار از آزمایش‌ها یا کارهای دستی شاگردان مدارس متوسطه که جزء برنامه‌های درسی آن‌ها بوده است سخن می‌گوید. در نتیجه ایشان می‌گوید: به نظر می‌رسد که طنطاوی بیشتر درصدد بازآفرینی اطلاعات است تا تحقیق درباره آن‌ها.^{۲۷}

رشید رضا: بعضی از معاصران (طنطاوی) از فخر راز تقلید کرده‌اند که از علوم جدید و فنون بسیار زیادی در تفسیر خود بیاوردند و به مناسبت کلمه‌ای مانند ارض، سما، فصول و ... بخش‌های بسیار طولی از علوم نجوم، گیاه‌شناسی و جانورشناسی بیاورند و اسم کتاب خود را تفسیر گذاشته‌اند.^{۲۸}

محمدتقی مصباح یزدی: اگر کسی مختصر آشنایی با قرآن و ترجمه آن داشته باشد و وارد تفسیر طنطاوی شود، می‌بینید، او به‌شدت در برابر فرهنگ غرب به‌جای دفاع به خودباختگی مبتلا شده است.^{۲۹}

دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی: در مورد تفسیر طنطاوی یک نکته اساسی وجود دارد که ممکن است ریشه مشکلات تفسیر او در همین باشد. ما بحثی با عنوان تفاوت بین روش تفسیر و گرایش تفسیر داریم؟ روش تفسیر این است که مطالب علمی را در خدمت آیات قرار دهیم و برای فهم بهتر قرآن استخدام کنیم و اما گرایش تفسیر علمی این است که مطالب مختلفی را جمع کرده و داخل تفسیر قرار دهیم؟ درحالی که ممکن است ارتباط چندانی با آیه نداشته باشد و تفسیر آیه را روشن‌تر نکند. در حقیقت تفسیر طنطاوی از جمله تفسیرهایی است که داخل گرایش علمی قرار می‌گیرد. یعنی طنطاوی برای فهم بهتر آیات قرآن از

۲۶. فهد رومی، إتجاهات التفسیر فی القرن الرابع عشر، ج ۲، ص ۶۶۹، ترجمه، دکتر ناصر رفیعی سیر تدوین و تطور تفسیر علمی قرآن، ص ۱۹۰.
 ۲۷. آینه پژوهش، ش ۶۳، ص ۲۸۲.
 ۲۸. المنار، ج ۱، ص ۷.
 ۲۹. محمد تقی مصباح، جهان‌شناسی، ص ۵.

مطالب علما استفاده نکرده است، بلکه مطالب مختلف علما را به صورت دایره المعارف، داخل آن قرارداد است.^{۳۰}

نمونه‌هایی از تفسیر طنطاوی

مباحث علمی او را در تفسیر الجواهر به دو بخش می‌توان تقسیم کرد: ۱. تفسیر علمی مقبول و اعتدالی؛ ۲. تفسیر علمی مردود و افراطی.

الف) تفسیر علمی مقبول و اعتدالی

ایشان از آیه شریفه و أرسلنا الریاح لواقح؛ و ما بادهای آبستن کن رحم طبیعت را فرستادیم و آیات مشابه آن، عمل لقاح در گیاهان و نقش باد در این مورد را نتیجه گرفته است.^{۳۱}

ب) تفسیر علمی مردود و مبهم افراطی

درباره «طه» می‌نویسد: خدای تعالی می‌فرماید: الذی اعطی کلشی خلقه ثم هدی؛ در اینجا «طا» اول آمده و «ها» دوم آمده است گویا می‌گوید از قرآن اراده بررسی سایر علوم شده است و سایر علوم همان است که در محاوره فرعون و موسی و جمع آن‌هاست و این دو می‌شود «طه» پس «طاها» رمزی است برای بررسی دروس ریاضی و طبیعی و نجوم و همه علوم که در دنیا هست.^{۳۲}

طنطاوی و حروف مقطعه

شیخ بی‌هیچ دلیل و اشاره حروف مقطعه را به برخی دانش‌ها و علوم روز تفسیر می‌کند و در تفسیر «الم» می‌نویسد بلکه درباره کل حروف مقطعه این عقیده را دارند که این حروف اشاره دارد به مبهم‌ترین چیزهایی که در این سوره آمده است؛ بعضی جهاد و علوم طبیعی و ... پس گویا این حروف در اول سوره بقره به دو چیز عنایت دارد: ۱. جهاد ۲. علوم بشری؛

۳۰. آشنایی با تفسیر علمی قرآن، ص ۶۲.

۳۱. طنطاوی، القران و علوم عصریه، ص ۳۹، ترجمه دکتر ناصر رفیعی، سیر تدوین و تطور تفسیر علمی قرآن، ص ۱۹۳.

۳۲. الجواهر، ج ۷، ص ۱۶۶.



چه از سنخ علوم زمینی و چه از قبیل علوم انسانی زیرا دین و دنیا بدون این گونه علوم باقی نخواهد ماند.^{۳۳}

اختراع هواپیما، قطار، زیردریایی و بالون

وَ الْخَيْلِ وَ الْبِغَالِ وَ الْحَمِيرِ لَتَرْكَبُوهَا وَ زِينَةً وَ يَخْلُقُ مَا لَا تَعْلَمُونَ؛ همچنین اسبها و استرها و الاغها را آفرید؛ تا بر آنها سوار شوید و زینت شما باشد، و چیزهایی می آفریند که نمی دانید.^{۳۴}

وَ يَخْلُقُ مَا لَا تَعْلَمُونَ غیر هذه الدواب آلتی ترکبون ها، واما ذکرهذه بعدالبغال والحمير والخيال آلتی ترکبها وتزين بها؛ ولم يذكرها بعد الأنعام من الابل والبقر والغنم، ليد لنا على كنف في أرضه وما دفن في باطنها من الحديد والفحم، وان هذه لتخرجون منها قطارا سا ئر على آلبر و اخر مثله في البحر، فان هذه القطر جارية الحاملة لأمتعتكم آلتی ترکبون عليها من البلد إلى بلد والمناطير الهوائية آلتی تسير في الجو، والغواصات آلتی تجرى تحت الماء مما خلقه لكم بعد حين، تقوم مقام الخيل والبغال والحمير.^{۳۵} شیخ از این آیه چنین استفاده نموده است که خداوند غیراز این حیوانات که شما آنها را سوار می شوید و مایه زینت خود قرار دادید، بقیه حیوانات را نیاورده است بلکه فرموده اند «ویخلق ما لا تعلمون» به این اشارت دارد که در زمین خود کنز مخفی نموده است و این کنز عبارت از آهن و ذغال سنگ است که از آن قطار بسازید که سیر کند بر خشکی و کشتی بسازید که جریان پیدا کند در آب و با آنها وسائل خود را جابه جا کنید و از شهری به شهر دیگر مسافرت کنید و همچنین هواپیماهایی که جو را می شکافد و شمارا به آسمان سیر می دهد و زیردریایی هایی که در زیر آب فرو می رود، از چیزهایی است که برای شما بعداً خلق کردیم و اینها را جانشین اسب و الاغ و قاطر قرار دادیم.

استخراج مروارید و صید ماهی

يقول الله: وتستخرجون منه حلية تلبسونها؛ والمسلمون كأنهم لم يقرأ القرآن و كأنهم لم يخلقوا في هذه الارض و كأنهم أموات لأحياء، يقول الله لهم: وتستخرجون منه حلية تلبسونها وتتحلى بها نساء كم و هو يقولون: ياربنا نحن لا نستخرج و انما نشترى من المستخرجين من الارض، فكأنهم ليسوا مخاطبين بالاستخراج المباح فحرموا على انهم ما أبا حه الله لهم؛ بل اوجه عليهم باعتبار أنه فرض كفاية؛ و لا كفاية لدينا و لا علم و لاعمل-اللهم انقذ أمتنا من هذالتوم العميق و أيقظهم إنك أنت

۳۳. همان، ج، ۷، ص ۸۲.

۳۴. نحل: ۸.

۳۵. همان، ج، ۷، ص ۸۲.



السمیع العلیم و اجعل کتابی هذا نورا یتضح به و نبراسا یتهدی به الصالحون إنک علی کل شی
قدیر.^{۳۶}

شیخ می‌فرماید: گویا مسلمانان قرآن را قرائت نمی‌کند و گویا در این زمین خلق نشده است و گویا آن‌ها مرده است نه زنده؛ خداوند به آن‌ها می‌گوید: و تستخرجون منه حلیه تلبسونها؛ تا مایه زینت زن‌های شما باشد. اما آن‌ها می‌گویند: ما استخراج نمی‌کنیم بلکه ما خرید داریم از استخراج‌کنندگان زمین، گویا این‌ها مخاطب به استخراج چیزهای مباح نیستند؛ و حلال خداوند را بر خودشان حرام نموده است درحالی‌که خداوند استخراج این علوم را بر آنها واجب کفایی دانسته است، درحالی‌که نه کفایت است برای ما نه علم و نه عمل و بعد بر ای مسلمانان دعا می‌کند: خداوندا ما را از این خواب عمیق بیدار کن و ...

استخراج نفت از سوره زلزال

درباره سوره الزلزال می‌گوید: یعجب النسان من هذ السوره فی زماننا کیف کان الناس الایستخرجون الفحم من الارض وکذالک البترول و بها ایقاد النار و فی الارض کهرباً کما فی الجوّ. و بعد چنین نتیجه می‌گیرد: الست ترا ... السورة و ان کانت وارده لأحوال الآخرة نشیر من طرف خفی إلى ما ذکرناه فی الدنيا فالارض الان کأنها فی حال زلزلة، وقد أخرجت أثقلها کنوزها و موتاها و غیرها والناس الان یتسألون و هاهم ألا یعلمون الاختراع...^{۳۷}

شگفتی‌های پروانه

وَمَا دَرَأَ لَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَةً لِقَوْمٍ يَذَّكَّرُونَ؛ (علاوه بر این) مخلوقات را که در زمین به رنگ‌های گوناگون آفریده نیز مسخر (فرمان شما) ساخت؛ در این، نشانه روشنی است برای گروهی که متذکر می‌شوند.^{۳۸}
و بعد می‌فرماید: بسم‌الله الرحمن الرحیم، شروع می‌کند به توصیف کردن پروانه، خواص پروانه و مقایسه آن با دنیا، رنگ‌های پروانه و زیبایی‌ها منحصر به فرد آن می‌پردازد.

۱. منابع تفسیر الجواهر

این تفسیر شامل ارجاعات بسیار به آثار عربی یا خارجی است. بی‌شک، برخی نقل‌قول‌ها می‌تواند دست‌دوم باشد، ولی اینکه شیخ طنطاوی صفحه‌های کاملی از این آثار را بازنویسی

۳۶. همان، ص ۸۴.

۳۷. همان، ج ۲۶، ص ۲۸۱.

۳۸. نحل: ۱۳.



می‌کند، نشان می‌دهد که آن را در اختیار داشته است. منابعی که به نظر می‌آید بیشترین نقش را در کتاب او ایفا کرده‌اند به شرح زیر است: در میان نویسندگان مسلمانی که از آنان اسم می‌برد نام غزالی و به‌ویژه کتاب احیاء علوم الدین او را به‌کرار می‌بینیم و یکی از منابعی که شیخ به آن‌ها استشهاد می‌کند و گاهی بخش‌هایی از آن را عیناً نقل می‌کند؛ رساله‌های اخوان‌الصفا است.

حکایات اخلاقی کلیده‌دمنه و همچنین از تفاسیر که قبل از خودش نوشته شده کم‌وبیش یاد می‌کند مانند تفسیر بیضاوی و النقان سیوطی از نویسندگان غیر عرب، لُرد آویری و همچنین از گفتمان افلاطون در متن تفسیر خود گنجانده است، انجیل بارنابا، و آثار فدون، و تیماوس، آشنایی دارد. بسیاری دیگر از دانشمندان اروپایی که نمی‌شود اسم همه آن‌ها را در این مختصر گنجانید.^{۳۹}

نتیجه

در این مقاله، گزیده‌ها و نمونه‌هایی از افکار و آثار طنطاوی را ارائه دادیم. چنان‌که مشاهده شد، او در همه نوشته‌هایش و در همه‌جا مسلمانان را به فراگیری دانش و به فعالیت و مبارزه فرامی‌خواند. دانشی که به او توصیه می‌کند نیمی، همان شکل سنتی اسلامی و نیمی دیگر از علم‌گرایی قرن نوزدهم است. مایه اصلی بینش او توجیه‌گرایانه است و تفسیر او بازتابنده تصورات و برداشت‌هایی است که در محیط زندگی او رواج و شیوع داشته است. حقیقت این است که اسطوره علم او را سخت مسحور کرده بود.

مهمترین شاخصه‌های تفسیر وی را می‌توان موارد ذیل نامید:

۱. تکیه بیش از حد بر علوم تجربی و علم‌زدگی و ثابت‌پنداشتن فرضیه‌های علمی و غلو درباره آنها؛
۲. تفسیر به رأی و به‌کار بستن سلیقه و نظر شخصی در تفسیر؛
۳. کنار زدن قوانین و شرایط صحیح تفسیر و بی‌توجهی به معیارهای تفسیر مقبول و معتبر؛
۴. خودباختگی در برابر فرهنگ غرب از روی دلسوزی برای مسلمانان؛
۵. فراموش کردن هدف اصلی قرآن که هدایت و تربیت بشر است؛
۶. برداشت‌های ناسازگار با علم از قرآن کریم؛

۳۹. آینه پژوهش شماره ۶۴، ۳۸۷.

۷. اصل قرار دادن بحث‌های علمی در قرآن و فروع قرار دادن آیات؛

۸. انتظار کتابی علمی از قرآن داشتن.

با عنایت به این موارد قطع نظر از صداقت و انگیزه خیرخواهی طنطاوی باید گفت تفسیری وی فاقد ارزش تفسیری است و اعمال نظر شخصی و برداشت‌های ناصحیح فراوانی از آیات دارد.^{۴۰}

منابع

۱. القرآن الکریم
۲. حنفی، احمد؛ التفسیر العلمی الآیات الکوئیة، مصر دائرة المعارف المعارف
۳. خرمشاهی، بهاء‌الدین؛ تفسیر و تفاسیر جدید، تهران: انتشارات کیهان، ۱۳۶۴ ش.
۴. الذهبی، محمدحسین؛ افسر والمفسرون، بیروت؛ دارالقلم، چاپ اول.
۵. رضایی اصفهانی، محمدعلی؛ درآمدی بر تفسیر علمی قرآن.
۶. ----- منطق تفسیر قرآن (۱) جامعه المصطفی العالمیه، چاپ امیران ۱۳۸۷ ش.
۷. رفیعی محمدی، ناصر؛ تفسیر علمی قرآن، انتشارات فرهنگ گستر، چاپ اول، ۱۳۷۹.
۸. ---- سیر تدوین و تطور تفسیر علمی قرآن، انتشارات مرکز جهانی علوم اسلامی، چاپ اول پاییز ۱۳۸۶.
۹. رومی، فهد؛ اتجاهات افسیر فی القرن الرابع عشر، عربستان ادارات البحوث والأفتا والدعوت والارشاد، ۱۴۰۶ ق.
۱۰. ----- منهج المدرسة العقلية الحديثة فی التفسیر، بیروت مؤسسه الرساله ۱۴۰۷ ق.
۱۱. ژمیه، ژاک؛ طنطاوی وتفسیراو، مترجم، فاطمه ته‌امی، آئنه پژوهش، ش ۶۳ و ۶۴
۱۲. طباطبایی، محمدحسین؛ المیزان فی تفسیرالقران بیروت؛ موسسه الاعلمی لمطبوعات ۱۹۹۷.
۱۳. الطنطاوی، جوهری؛ الجواهر فی تفسیر القران بیروت؛ دارالفکر.
۱۴. ----- القرآن والعلوم العصریه: مصر، شركة المصطفی ۱۳۷۱ ش ۱۳.
۱۵. مصباح، محمد تقی؛ معارف قرآن، جهان‌شناسی، قم مؤسسه درراه حق ۱۳۶۲ ش.
۱۶. معرفت، محمدهادی؛ تفسیر ومفسرون، ترجمه علی خیاط، ذوی القربی، ۱۳۸۰ ش.
۱۷. نوفل، عبدالرزاق؛ القران والعلم الحديث، بیروت، دارالکتب العربی.
۱۸. ناصررفیعی، محمدعلی رضای اصفهانی، آشنای با تفسیر علمی قرآن، مرکز مطالعات وپژوهش های فرهنگی حوزه علمیه، چ ۱ ۱۳۸۱.



۴۰. سیر تدوین و تطور تفسیر علمی قرآن، ص ۱۹۶.